

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Η κλίμακα μέτρησης των στάσεων προς τη θρησκεία του Leslie Francis και η αξιοποίησή της στην ελληνική Θρησκευτική Εκπαίδευση / Leslie Francis' scale of attitudes towards religion and its utilization in Greek Religious Education

Ναζίρ Παύλος Ναζάρ,* / Nazir Paul Nazar*

*Θεολόγος, Μεταπτυχιακός Φοιτητής Θεολογίας ΕΚΠΑ, απόφοιτος Hartford Seminary (CT, USA) / *National and Kapodistrian University of Athens, Hartford Seminary (CT, USA)

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Ναζάρ, Ν-Π. (2019).

Η κλίμακα μέτρησης των στάσεων προς τη θρησκεία του Leslie Francis και η αξιοποίησή της στην ελληνική Θρησκευτική Εκπαίδευση / Leslie Francis' scale of attitudes towards religion and its utilization in Greek Religious Education *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση / Greek Journal of Religious Education*, 2(1), 87-102, DOI: 10.30457/30420196

Σύνδεσμος / link: <https://doi.org/10.30457/30420196>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύλλογος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Η κλίμακα μέτρησης των στάσεων προς τη θρησκεία του Leslie Francis και η αξιοποίησή της στην ελληνική Θρησκευτική Εκπαίδευση

Ναζίρ Παύλος Ναζάρ,*

*Θεολόγος, Μεταπτυχιακός Φοιτητής Θεολογίας ΕΚΠΑ,
απόφοιτος Hartford Seminary (CT, USA),

Leslie Francis' scale of attitudes towards religion and its utilization in Greek Religious Education

Nazir Paul Nazar*

*National and Kapodistrian University of Athens, Hartford Seminary (CT, USA)
nznazar@theol.uoa.gr

Περίληψη

Η θρησκευτικότητα αποτελεί αντικείμενο έρευνας για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ) ήδη από τη δεκαετία του '70, ενώ τα τελευταία χρόνια έχει απασχολήσει και την ελληνική ΘΕ. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναδειχθούν αφενός οι παράγοντες ανάπτυξης της θρησκευτικότητας και των στάσεων απέναντι στη θρησκεία και αφετέρου οι κατάλληλοι τρόποι μέτρησής τους. Για το σκοπό αυτό μελετήθηκαν η θρησκευτικότητα και το πλαίσιο, το οποίο τη διαμορφώνει στην παιδική και εφηβική ηλικία, με ιδιαίτερη αναφορά στο ερευνητικό έργο του Leslie Francis, ο οποίος είναι ο πρωτοπόρος στη μέτρηση των στάσεων απέναντι στη θρησκεία. Τα αποτελέσματα των ερευνών υποδεικνύουν ότι η διαμόρφωση της θρησκευτικότητας και των στάσεων απέναντι σε ζητήματα, όπως η θρησκεία, το Μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ), και η θρησκευτική ετερότητα σχετίζονται κυρίως με την επιρροή του οικογενειακού και θρησκευτικού περιβάλλοντος και ελάχιστα με τη ΘΕ. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τον ρόλο του ΜτΘ ως μάθημα θρησκευτικού γραμματισμού και αναδεικνύει την αξία των κλιμάκων μέτρησης στη θρησκευτική έρευνα. Επιπλέον, η μελέτη των αποτελεσμάτων οδηγεί σε χρήσιμες προτάσεις όσον αφορά στη ΘΕ στο ελληνικό σχολείο, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη την έλλειψη σχετικής έρευνας και βιβλιογραφίας.

Λέξεις κλειδιά: κλίμακες μέτρησης, θρησκευτικότητα, στάσεις, Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ).

Abstract:

Religiosity has been the subject of research in Religious Education (RE) since the 1970s, and in recent years it has occupied the interest of RE in Greece. The purpose of this article is to highlight both the factors contributing to religious development and attitudes towards religion and, on the other hand, the appropriate ways of measuring them. For this purpose, religiosity and the context that shapes it in childhood and adolescence have been studied, with particular reference to the research work of Leslie Francis, who is the pioneer in the measurement of attitudes towards religion. The results of research suggest that the formation of religiosity and attitudes towards issues such as religion, RE, and religious diversity are mainly related to the influence of the family and religious environment and little to RE. This confirms the role of RE as a literacy subject and highlights the value of measurement scales in religious research. In addition, the study of results leads to useful suggestions regarding RE in the Greek school, especially if one takes into account the lack of relevant research and literature.

Key words: scales of measurement, religiosity, attitudes, Religious Education (RE)

Εισαγωγή

Η πρόσφατη απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ αρ. 660/2018) σχετικά με τη συνταγματικότητα του Προγράμματος Σπουδών Δημοτικού – Γυμνασίου (ΠΣ) του 2016, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι το εν λόγω ΠΣ κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού βίου διαμορφώνουν οι μαθητές αυτοί στο πλαίσιο του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, είναι δε ικανή η εισαγόμενη με την προσβαλλόμενη απόφαση διδασκαλία, ως επέμβαση στον ευαίσθητο ψυχικό κόσμο των μαθητών αυτών που δεν διαθέτουν την ωριμότητα και την κριτική αντίληψη των ενηλίκων, να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους.

Η απόφαση του ΣτΕ αποτελεί την πιο πρόσφατη – και επίσημη – σε μια σειρά ενστάσεων όσον αφορά στη διδασκαλία του ΜτΘ από το 2011 και μετά. Κύριο επιχείρημα όσων διαφωνούν με τα νέα ΠΣ στα Θρησκευτικά είναι ο κίνδυνος εκτροπής των μαθητών από την ορθόδοξη πίστη τους, ασχέτως αν αυτή διαμορφώνεται ήδη στο οικογενειακό περιβάλλον, σύμφωνα με την απόφαση. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επιστημονικά τεκμηριωμένες έρευνες που να αποδεικνύουν ότι ο τρόπος διδασκαλίας του ΜτΘ συμβάλλει στην ενδυνάμωση ή αποδυνάμωση της θρησκευτικής πίστης. Η έλλειψη σχετικών ερευνών σε συνδυασμό με τις αντικρουόμενες απόψεις γύρω από το περιεχόμενο και τη διδασκαλία του ΜτΘ – από τη μία, το ΣτΕ υποστηρίζει ότι η θρησκευτική συνείδηση επηρεάζεται μεταξύ άλλων και από το σχολείο, ενώ τα ΠΣ των Θρησκευτικών τονίζουν ότι σκοπός της ΘΕ δεν είναι η διαμόρφωση της θρησκευτικής πίστης, αλλά ο θρησκευτικός γραμματισμός – οι οποίες επηρεάζουν άμεσα τον τρόπο διδασκαλίας του ΜτΘ (σε επίπεδο ΠΣ), φανερώνουν τόσο την ανάγκη όσο και τη χρησιμότητα της μελέτης της θρησκευτικότητας των μαθητών, σε ερευνητικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό εγείρει το εξής ερώτημα: σε ποιους παράγοντες οφείλεται η ανάπτυξη της θρησκευτικότητας των παιδιών και των εφήβων; Ακολούθως, προκύπτει ένα δεύτερο

ερώτημα: με ποιον(ους) τρόπο(ους) μετράται η ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και πώς ερμηνεύεται;

Τα παραπάνω ερωτήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, διότι καθορίζουν μεταξύ άλλων τους σκοπούς και τον χαρακτήρα της ΘΕ. Στην περίπτωση που η ΘΕ συμβάλλει στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της θρησκευτικότητας των μαθητών – με άλλα λόγια, στο βαθμό της πίστης τους – ο χαρακτήρας της καθίσταται κατηχητικός και οι σκοποί του μαθήματος επικεντρώνονται στην ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης. Αντίστοιχα, εάν η ΘΕ δεν συνδέεται με το βαθμό ανάπτυξης της πίστης, αλλά με τη γνώση και την αξιολόγηση του πλαισίου μέσα στο οποίο εκδηλώνεται το θρησκευτικό φαινόμενο, τότε λαμβάνει μετασχηματιστικό χαρακτήρα, ενώ οι σκοποί του μαθήματος εστιάζουν στο θρησκευτικό γραμματισμό των μαθητών.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναδειχτούν αφενός οι παράγοντες διαμόρφωσης της θρησκευτικότητας και των στάσεων απέναντι στη θρησκεία και αφετέρου οι κατάλληλοι τρόποι μέτρησής τους. Για το σκοπό αυτό μελετήθηκαν η θρησκευτικότητα και το πλαίσιο, το οποίο τη διαμορφώνει στην παιδική και εφηβική ηλικία, με ιδιαίτερη αναφορά στο ερευνητικό έργο του Leslie Francis, ο οποίος είναι ο πρωτοπόρος στη μέτρηση των στάσεων απέναντι στη θρησκεία. Τα αποτελέσματα των ερευνών παρέχουν πολύτιμες ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η θρησκευτικότητα των νέων και το ρόλο που παίζει η θρησκευτική πίστη στο σχολικό περιβάλλον. Επιπλέον, η μελέτη των αποτελεσμάτων οδηγεί σε χρήσιμες προτάσεις όσον αφορά στη ΘΕ στο ελληνικό σχολείο, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψιν την έλλειψη σχετικής έρευνας και βιβλιογραφίας.

Η θρησκευτικότητα και το πλαίσιο διαμόρφωσής της

Η θρησκευτικότητα ως όρος είναι δύσκολο να οριστεί. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους. Πρώτον, ο όρος καθ'αυτός είναι αμφίσημος ετυμολογικά και μπορεί πολύ εύκολα να ταυτιστεί με παρόμοιους όρους όπως η «ορθοδοξία» (ως ορθή πίστη), η πίστη, τα «πιστεύω», ο ευσεβισμός, η αφοσίωση, και η αγιότητα (Holdcroft, 2006). Δεύτερον, ο όρος «θρησκευτικότητα» είναι αμφίσημος επιστημολογικά, καθώς κάθε επιστημονικός κλάδος τον προσεγγίζει διαφορετικά. Για τη φιλοσοφία της θρησκείας η θρησκευτικότητα είναι συνυφασμένη με την ομολογία συγκεκριμένης πίστης και θεολογίας (Μπέγζος, 2011, σ.138), ενώ η ψυχολογία την εξετάζει ως ενδεχόμενη έκφραση της έμφυτης πίστης του ανθρώπου σε κάποιον ή κάτι (American Psychological Association, 2015). Αντίστοιχα, η κοινωνιολογία ερευνά τις εξωτερικές και κοινωνικές διαστάσεις της θρησκευτικότητας, το αίσθημα κοινωνικής αλληλεγγύης που αυτή παρέχει, και την ελκυστικότητα της θρησκείας σε επίπεδο κοινωνικών διεργασιών, όπως ο εκκλησιασμός και η συμμετοχή στη λατρευτική και λειτουργική ζωή (Giddens, 2009). Από την άλλη, για τη θεολογία η θρησκευτικότητα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι και προέκταση της πίστης, νοούμενη κυρίως οντολογικά, αφού φτάνουμε στον Θεό μέσα από ένα τρόπο ζωής, όχι μέσα από ένα τρόπο σκέψης (Γιανναράς, 1986, σ. 28). Τέλος, η θρησκευτοπαιδαγωγική προσεγγίζει το ζήτημα της θρησκευτικότητας συνδυάζοντας τόσο θεολογικές και ψυχολογικές-αναπτυξιακές όσο και παιδαγωγικές παραμέτρους (Περσελής, 2004).

Εάν η θρησκευτικότητα εκφράζεται μέσα από έναν τρόπο ζωής και όχι σε κάποια συγκεκριμένη λειτουργία, το ερώτημα που προκύπτει είναι ποιοι παράγοντες τη διαμορφώνουν; Ο κύριος παράγοντας που συντελεί στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της θρησκευτικότητας εντοπίζεται κυρίως στο οικογενειακό περιβάλλον. Οι τρεις πτυχές της οικογενειακής ζωής που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της θρησκευτικότητας κατά την παιδική και εφηβική ηλικία είναι η θρησκευτικότητα των γονιών, το κοινωνικοοικονομικό και μορφωτικό πλαίσιο της οικογένειας, και η σταθερότητα στο οικογενειακό περιβάλλον (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Σύμφωνα με τη Landor και τους συνεργάτες της (Landor, Simons, Simons, Brody, & Gibbons, 2011), η γονεϊκή επιρροή συχνά εκφράζεται μέσω της μετάδοσης θρησκευτικών αξιών. Το γεγονός αυτό επαληθεύεται από αποτελέσματα ερευνών, τα οποία υποδεικνύουν ότι η θρησκευτικότητα των γονιών αποτελεί την ισχυρότερη θρησκευτική επιρροή για τους εφήβους (Smith, Faris, Denton, & Regnerus, 2003), ενώ σε αρκετές περιπτώσεις επηρεάζει ακόμα και τα θρησκευτικά τους αισθήματα (Myers, 1996). Ωστόσο, η θρησκευτικότητα των γονιών από μόνη της δεν επηρεάζει μακροχρόνια τη θρησκευτικότητα των παιδιών (Erickson, 1992). Η ανεπτυγμένη θρησκευτική συμπεριφορά στο σπίτι αποτελεί εξίσου σημαντικό παράγοντα. Οι νέοι που προσεύχονται, μελετούν τη Βίβλο, και συζητούν για θρησκευτικά ζητήματα στο οικογενειακό τους περιβάλλον, εκφράζουν ισχυρές θρησκευτικές πεποιθήσεις, παρά το γεγονός ότι η παραπάνω συμπεριφορά κατευθύνεται σχεδόν πάντα από τους γονείς (Erickson, 1992).

Ο ρόλος των φίλων στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της θρησκευτικότητας δεν έχει μελετηθεί ακόμα σε γενικό επίπεδο. Μεμονωμένες γεωγραφικά και θρησκευτικά έρευνες έχουν δείξει μεταξύ άλλων ότι η θρησκεία παίζει ρόλο στην επιλογή φίλων και αποτελεί κριτήριο για την ανάπτυξη φιλίας στο σχολικό περιβάλλον, ενώ ο εκκλησιασμός των φίλων και οι συζητήσεις για θρησκευτικά θέματα μαζί τους λειτουργούν θετικά στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Επιγραμματικά, μπορεί να αναφερθεί ότι ορισμένες έρευνες υποστηρίζουν ότι η θρησκεία παίζει ρόλο στην επιλογή φίλων (Collins, 2004), ιδιαίτερα στο σχολικό περιβάλλον (Cheadle & Schwadel, 2012), ενώ – κυρίως στο αμερικανικό πλαίσιο – υπάρχουν ενδείξεις ότι η θρησκεία αποτελεί παράγοντα ανάπτυξης στενών φιλικών δεσμών για τα παιδιά και τους εφήβους (Smith & Denton, 2005).

Ως προς τον ρόλο της Εκκλησίας, αυτός φαίνεται ότι είναι συνυφασμένος με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Η διαπίστωση αυτή είναι χρήσιμη κυρίως στο ελληνικό περιβάλλον, όπου ο ρόλος της Εκκλησίας και των θρησκευτικών κοινοτήτων φαίνεται να αλληλεπιδρά με το βαθμό θρησκευτικότητας των νέων (Αυγουστίδης, 1999; Θερμός, 2006). Είναι κοινώς αποδεκτό, άλλωστε, ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ιστορικής και πολιτιστικής ταυτότητας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου συχνά συγχέονται η θρησκευτική με την εθνική ταυτότητα. Ωστόσο, η επιρροή της Εκκλησίας καθαρά σε θέματα πίστης και θρησκευτικότητας δεν είναι ακόμα ερευνητικά επαληθεύσιμη (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Η Εκκλησία – ως πιστεύουσα κοινότητα – σαφώς μορφώνει τα μέλη του πληρώματός της στην πίστη, ο ρόλος της όμως στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας παραμένει δυσδιάκριτος, εξαιτίας των σύγχρονων κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών (Περσελής, 2003).

Τέλος, η επιρροή του σχολείου στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας δεν έχει ερευνηθεί στην ελληνική γενική εκπαίδευση σε επίπεδο που να υπάρχουν ασφαλή και αξιόπιστα αποτελέσματα. Αντιθέτως, σε έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε θρησκευτικά σχολεία έχει καταγραφεί ότι το σχολικό πλαίσιο συμβάλλει στην ανάπτυξη θετικών ή αρνητικών στάσεων προς τη θρησκεία (Francis, Robbins, ap Siôn, Lewis, & Barnes, 2007), περιορίζοντας ωστόσο τη διδασκαλία σε ζητήματα ηθικής διαπαιδαγώγησης και όχι πίστης (Francis & Penny, 2013). Επιπλέον, επισημαίνεται ότι η επιρροή του σχολικού περιβάλλοντος καθίσταται σημαντική όσον αφορά στο θρησκευτικό γραμματισμό των μαθητών και την πληροφόρησή τους γύρω από το θρησκεία τους, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αποδεδειγμένα αύξηση της θρησκευτικότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 112).

Κλίμακες μέτρησης των στάσεων προς τη θρησκεία: το παράδειγμα του Leslie Francis

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδήγησαν στην προσέγγιση της θρησκευτικότητας ως πολυδιάστατου φαινομένου. Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '80, η κύρια προσέγγιση που παρατηρείται στη μέτρηση της θρησκευτικότητας την ορίζει ως πολυδιάστατο φαινόμενο και προτείνει τρόπους μέτρησης των επιμέρους διαστάσεων της. Σύμφωνα με τους Cornwall, Albrecht, Cunningham, και Pitcher (1986), η θρησκευτικότητα «αποτελείται» από έξι διαστάσεις, οι οποίες βασίζονται σε τρεις κατηγορίες: τη γνωστική (παραδοσιακή «ορθοδοξία», ιδιαίτερη «ορθοδοξία»), τη συναισθηματική (πνευματική αφοσίωση, εκκλησιαστική αφοσίωση), και τη συμπεριφορική (θρησκευτική συμπεριφορά, θρησκευτική συμμετοχή). Τα ζεύγη των διαστάσεων υποδεικνύουν ότι η θρησκευτικότητα διαμορφώνεται και εκφράζεται κυρίως σε προσωπικό και θεσμικό πλαίσιο. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Maranell (1974), υπάρχουν οκτώ διαστάσεις θρησκευτικότητας (εκκλησιαστικός προσανατολισμός, τελετουργία, αλτρουισμός, φονταμενταλισμός, θεϊσμός, ιδεαλισμός, προκατάληψη, μυστικισμός), οι οποίες αξιολογούνται σε συνάρτηση με μεταβλητές όπως το φύλο, οι πολιτικές απόψεις, και η κοινωνική τάξη (Μαρκαντωνάκης, 2013, σ. 220). Ωστόσο, παρόλο που ο ορισμός των διαστάσεων της θρησκευτικότητας συγκεκριμενοποιεί το αντικείμενο διερεύνησης σε θεωρητικό επίπεδο, η πληθώρα ερευνών και μετρήσεων των επιμέρους διαστάσεων της θρησκευτικότητας οδηγούν σε νέες ερευνητικές προκλήσεις.

Οι Cutting & Walsh (2008) σημειώνουν ότι, παρά την ύπαρξη 177 κλιμάκων μέτρησης της θρησκευτικότητας, δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο τι μετρούν και σε ποιους. Πράγματι, σε αδημοσίευτη μελέτη που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Επιστήμες της Αγωγής και Θρησκευτική Εκπαίδευση» του Τμήματος Θεολογίας (ΕΚΠΑ), διαπιστώθηκε ότι από το σύνολο των κλιμάκων που μετρούν τη θρησκευτικότητα και τις στάσεις απέναντι στη θρησκεία, οι περισσότερες εστιάζουν σε ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες, ενώ ελάχιστες ασχολούνται με την πνευματική και θρησκευτική διάσταση των φαινομένων (Ναζάρ, 2018, σσ. 18-21). Ίσως γι' αυτό σε ελληνικό περιβάλλον έχουν γίνει ελάχιστες απόπειρες εφαρμογής τέτοιων κλιμάκων. Αυτές που έχουν καταγραφεί στην παρούσα έρευνα είναι μόνο τρεις μεταφράσεις κλιμάκων και οι εφαρμογές τους. Πρόκειται για την κλίμακα του Francis (Youtika, Joseph, & Diduca, 1999), της Santa Clara Strength of Religious Faith

Questionnaire/SCSRFQ(Dianni, Proios, & Kouthouris, 2014; Proios, Dianni, Samara, & Syropoulos, 2017), της Religious Schema Scale/RSS(Proios, 2015) και της Centrality of Religiosity Scale (CRS)(Fradelos, και συν., 2018). Η κοινωνιολογική ερμηνεία της θρησκευτικότητας, από την άλλη, φαίνεται να μην οδηγεί σε γενικές θεωρίες, αλλά να καταγράφει σε συγκεκριμένο πλαίσιο τους πολλαπλούς μηχανισμούς κατανόησης του ίδιου του πλαισίου που ενδεχομένως επιδρούν και καθορίζουν τη θρησκευτικότητα ατόμων και ομάδων(Καραμούζης, 2013, σσ. 97-98). Τα παραπάνω αντικατοπτρίζουν αυτό που ο Francis έχει επισημάνει ήδη από το 1978 για τη θρησκευτική έρευνα: την ύπαρξη διαφορετικών εργαλείων έρευνας και μέτρησης, τα οποία παράγουν δεδομένα που είναι αδύνατο να συσχετιστούν αντικειμενικά και έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αποσπασματικής εικόνας σε ερευνητικό επίπεδο (Francis, 1978b, σ. 46). Η πρόταση του Francis για την υπέρβαση του ερευνητικού αδιεξόδου εντοπίζεται στη μέτρηση των στάσεων απέναντι στη θρησκεία. Από αυτή την πρόταση προκύπτουν δύο ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα αφορά τον ορισμό του αντικειμένου μέτρησης. Τι σημαίνει ο όρος «στάσεις απέναντι στη θρησκεία»; Αρχικά, οι στάσεις είναι λιγότερο εμφανείς και συγκεκριμένες σε σύγκριση με τη γνώμη ή τις απόψεις κάποιου. Ουσιαστικά, οι στάσεις υποδηλώνουν και διαμορφώνουν τις απόψεις(Francis, 1978b, σ. 46). Πρόκειται δηλαδή για γνωστικές και αξιολογικές λειτουργίες(Bergman, 1998, σ. 88), οι οποίες εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα από την απόλυτη συμφωνία έως την απόλυτη διαφωνία με μια δήλωση. Με άλλα λόγια, οι στάσεις αντικατοπτρίζουν μια βαθύτερη και πιο σταθερή αντίληψη ενός πράγματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι δυνατό να αλλάξουν. Ωστόσο, οι στάσεις είναι δύσκολο να εντοπιστούν και να οριστούν με ακρίβεια, σε αντίθεση με τις απόψεις ενός ατόμου, οι οποίες είναι πιο εμφανείς και συγκεκριμένες. Γι' αυτό, η μέτρηση και η αξιολόγησή τους δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο ερωτήσεων κλειστού τύπου, αλλά με τη χρήση ενός ερευνητικού εργαλείου που επιτρέπει τη διαβάθμιση των απαντήσεων σε μια ποικιλία ερωτημάτων-δηλώσεων. Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται το δεύτερο ερώτημα που προκύπτει από την πρόταση του Francis. Ποια είναι η κατάλληλη τεχνική μέτρησης των στάσεων; Εφαρμόζοντας τις τέσσερις έως τότε δημοφιλέστερες τεχνικές μέτρησης των στάσεων (Thurstone, Likert, Guttman, Edwards), ο Francis κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μέτρηση των στάσεων εξυπηρετείται καλύτερα από μια νέα κλίμακα μέτρησης, η οποία θα είναι σχεδιασμένη ειδικά για τη μέτρηση στάσεων συγκεκριμένου ηλικιακά δείγματος απέναντι στη θρησκεία(Francis, 1978a).

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70, ο Francis τόνισε την ανάγκη για μία ανανεωμένη προσέγγιση στην έρευνα της θρησκείας, δίνοντας έμφαση στις στάσεις που εκφράζουν οι μαθητές προς αυτήν, στο πλαίσιο της ΘΕ(Francis, 1977). Στα κλασικά πλέον άρθρα του "Attitudeand Longitude" (Francis, 1978a) και "Measurement Reapplied" (Francis, 1978b), ο Francis εξέφρασε τη φιλοδοξία για το τι θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν αρκετοί ερευνητές συμφωνούσαν να χρησιμοποιήσουν ένα κοινό εργαλείο μέτρησης θρησκευτικότητας μέσω των στάσεων, σε ένα ευρύ φάσμα μελετών. Αρχικά, ο Francis εστίασε σε δύο παράγοντες που ενδέχεται να επηρεάζουν τις στάσεις των μαθητών. Πρώτον, στο εκάστοτε ομολογιακά σχολικό περιβάλλον και δεύτερον στα νέα – για την εποχή τους – προγράμματα σπουδών της ΘΕ (Francis, 1978a). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Francis(1978a), οι στάσεις στη ΘΕ δεν μπορούν να

ερμηνευτούν – πόσο μάλλον να μετρηθούν – ανεξαρτήτως του ψυχολογικού, κοινωνικού, και θεολογικού περιεχομένου τους.

Ως εκ τούτου, το θεωρητικό υπόβαθρο του Francis εκτείνεται σε ένα ευρύ επιστημολογικά φάσμα. Αρχικά, ο Francis λαμβάνει υπόψη του τις κυριότερες θεωρίες και έρευνες από το χώρο των κοινωνικών επιστημών (κοινωνιολογία και ψυχολογία της θρησκείας, εκπαίδευση). Στο πλαίσιο της ΘΕ, σημαντική φαίνεται πως είναι η επιρροή προγενέστερων ερευνών (Francis, 1979b), καθώς τα πορίσματά τους συνέβαλαν αφενός στη διαμόρφωση των κλιμάκων του Francis και αφετέρου στην ουσιαστικότερη προσέγγιση συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Francis πρώτος συγκέντρωσε έρευνες και κλίμακες μέτρησης στάσεων προς το μάθημα των Θρησκευτικών, σχετίζοντας το μειωμένο ενδιαφέρον των μαθητών για τη ΘΕ με τη γενικότερη αδιαφορία τους προς τη θρησκεία (Francis, 1979b). Επίσης, ως προς την ανάπτυξη των κλιμάκων, ο Francis βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στο έργο κοινωνικών ερευνητών όπως οι Thurstone, Likert, και Guttman (Francis & Stubbs, 1987), οι οποίοι ασχολήθηκαν με την εμπειρική έρευνα, τη μέτρηση των στάσεων, τη διαμόρφωση κλιμάκων μέτρησης, και την παραγοντική ανάλυση. Ψυχολογικά, ο Francis προσεγγίζει τη θρησκευτικότητα σύμφωνα με τη θεωρία της προσωπικότητας του Eysenck (1985), η οποία συσχετίζει τα προσωπικά-ψυχολογικά χαρακτηριστικά και τις κοινωνικές στάσεις. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η θρησκευτικότητα τοποθετείται στον χώρο των κοινωνικών στάσεων (Eysenck, 1975), ο οποίος όμως επηρεάζεται και διαμορφώνεται από την προσωπικότητα του καθενός. Στάσεις όπως αυτές απέναντι στη θρησκεία, αποτελούν κυρίως προϊόν κοινωνικοποίησης και προσωπικής οριοθέτησης, διαδικασία στην οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ο ψυχωτισμός κάθε ατόμου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η θρησκευτικότητα σχετίζεται άμεσα με εμμονικές συμπεριφορές (Lewis, 1994), όπως είχε υποστηρίξει ο Freud (1907/1961). Σε θεολογικό επίπεδο, το ενδιαφέρον του Francis εστιάζεται κυρίως στην ιουδαιοχριστιανική παράδοση και ειδικότερα στις ηθικές διαστάσεις του μηνύματος της Βίβλου (Francis & Greer, 1992). Το γεγονός αυτό δεν είναι ανεξάρτητο – σύμφωνα με τους Francis & Greer (1992) – από το γενικότερο ενδιαφέρον σύγχρονων θεολόγων για θέματα προσωπικών και κοινωνικών ηθικών αξιών, με κυριότερους εκπροσώπους τους Hauerwas και Hebblethwaite. Τέλος, σημαντικές υπήρξαν οι απόψεις των Hirst, Smart, Hull, και Ramsey σχετικά με τη θέση της ΘΕ στο Πρόγραμμα Σπουδών και το ρόλο των εκκλησιαστικών σχολείων της Αγγλικανικής Εκκλησίας στη διαμόρφωση στάσεων (Francis & Craig, 2006).

Ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά της κλίμακας, πρόκειται για κλίμακα 24 ερωτήσεων/δηλώσεων τύπου Likert, με τις απαντήσεις να εκτείνονται από το συμφωνώ απόλυτα μέχρι το δεν είμαι βέβαιος και από εκεί μέχρι το διαφωνώ απόλυτα. Αν και η συγκεκριμένη κλίμακα αρχικά σχεδιάστηκε για εφαρμογή σε μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου, στη συνέχεια τροποποιήθηκε για εφαρμογή σε ενήλικες (Francis & Stubbs, 1987). Όπως δηλώνει και η ονομασία της – *Francis Scale of Attitudes towards Christianity* – η κλίμακα αρχικά σχεδιάστηκε για χρήση σε χριστιανικά και μετα-χριστιανικά περιβάλλοντα. Οι ερωτήσεις/δηλώσεις της κλίμακας υπάγονται στις εξής κατηγορίες: Θεός, Ιησούς, Βίβλος, προσευχή, και Εκκλησία. Στη συγκεκριμένη της μορφή, η κλίμακα του Francis έχει χρησιμοποιηθεί σε έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε δέκα αγγλόφωνες χώρες, ενώ έχει μεταφραστεί σε περισσότερες από δώδεκα γλώσσες, μεταξύ των

οποίων και στα ελληνικά (Astley, Francis, & Robbins, 2012, σσ. 184-185). Πιο πρόσφατα, ο Francis τροποποίησε την κλίμακα με σκοπό την ανάπτυξη τριών νέων κλιμάκων μέτρησης των στάσεων απέναντι στο Ισλάμ (Sahin & Francis, 2002), τον Ιουδαϊσμό (Francis & Katz, 2007), και τον Ινδουισμό (Francis, Santosh, Robbins, & Vij, 2008) αντίστοιχα.

Τέλος, όσον αφορά στην εγκυρότητα και την αξιοπιστία της κλίμακας μέτρησης του Francis, αυτές έχουν δοκιμαστεί σε πάνω από 100 έρευνες, όπου η κλίμακα χρησιμοποιήθηκε για τη διερεύνηση των στάσεων και της θρησκευτικότητας στην παιδική ηλικία, την εφηβεία, και την ενήλικη ζωή. Η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου σύμφωνα με τον συντελεστή αξιοπιστίας alpha-Cronbach στις εφαρμογές που έχουν καταγραφεί στην παρούσα έρευνα, κυμαίνεται από .089 έως .095 (πολύ καλή έως άριστη). Σε κάποιες μεταφράσεις της κλίμακας, όπως για παράδειγμα στην Ιταλική και Ρουμανική γλώσσα (Francis, Ispas, Robbins, Ilie, & Iliescu, 2009; Crea, Baiocco, Ioverno, Buzzi, & Francis, 2014), η αξιοπιστία φαίνεται να παρουσιάζει συντελεστή 0.97, που αναδεικνύει ότι κάποια στοιχεία του ερωτηματολογίου είναι όμοια μεταξύ τους, μη προσφέροντας διακριτή πληροφορία το καθένα, αλλά ακριβώς την ίδια. Αυτό προφανώς οφείλεται στη μετάφραση. Επιπλέον, η κλίμακα του Francis έχει αξιοποιηθεί σε έρευνες σχετικές με θέματα θρησκευτικότητας, όπως οι στάσεις απέναντι στην έκτρωση, οι στάσεις απέναντι στην κατανάλωση αλκοόλ, ο αλτρουισμός, ο συντηρητισμός, το διαζύγιο, ο δογματισμός, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η υγεία, η νοημοσύνη, οι εμμονές, η παραφυσική πίστη, οι επαγγελματικές αξίες, η ψυχολογία, το νόημα της ζωής, και οι στάσεις απέναντι στην επιστήμη (Astley, Francis, & Robbins, 2012, σ. 185). Σε κάθε περίπτωση, αποτελεί εργαλείο που είναι καλό να ερευνάται σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο και τα αποτελέσματά του να ερμηνεύονται διεπιστημονικά και σε σχέση με άλλα ευρήματα.

Αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών

Η χρήση της κλίμακας του Francis έχει παραγάγει σημαντικά αποτελέσματα σχετικά με τον τρόπο που το οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο των μαθητών επηρεάζει τη θρησκευτικότητα και τις στάσεις τους απέναντι στη θρησκεία και τη ΘΕ. Για παράδειγμα, ήδη από το 1979, ο Francis απέδειξε ότι οι στάσεις απέναντι στη θρησκεία δεν είχαν σχέση με το Αναλυτικό Πρόγραμμα που ακολουθούσε το κάθε σχολείο, αλλά με το θρησκευτικό πλαίσιο. Έτσι, οι μαθητές που φοιτούσαν σε καθολικά σχολεία – άρα προέρχονταν από θρησκευτικά ενεργό περιβάλλον – είχαν θετικότερη στάση προς τη θρησκεία, σε σύγκριση με μαθητές που φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία (Francis, 1979a). Επίσης, σε δύο έρευνες που διεξήχθησαν στις αρχές της δεκαετίας του '90 τα αποτελέσματα επαλήθευσαν τις αρχικές ερευνητικές υποθέσεις, ότι η ομολογιακή ταυτότητα των παιδιών οδηγεί στην ανάπτυξη θετικότερων στάσεων προς τον Χριστιανισμό και σε συχνότερο εκκλησιασμό (Francis, 1990) και ότι η συμμετοχή των γονιών στη θρησκευτική ζωή αυξάνει τη θρησκευτικότητα των παιδιών (Francis & Brown, 1991).

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε 1.079 μαθητές καθολικών και προτεσταντικών σχολείων ηλικίας 13-16 ετών στη Βόρεια Ιρλανδία (Francis & Greer, 1992), τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι στάσεις των μαθητών απέναντι σε ηθικά ζητήματα όπως

ο τζόγος, η κατανάλωση αλκοόλ, η χρήση ναρκωτικών, και οι προγαμιαίες σχέσεις, σχετίζονται με το βαθμό θρησκευτικότητας του ατόμου. Έτσι, φάνηκε ότι η αποδοχή ή μη των χριστιανικών ηθικών αξιών συμβαδίζει με τη συχνότητα εκκλησιασμού, την ατομική προσευχή, την πίστη στον Θεό, τη σημασία της θρησκείας στη ζωή του ατόμου, και τη στάση του προς το Χριστιανισμό (Francis & Greer, 1992, σ. 62).

Η επιρροή θρησκευτικών εμπειριών στην ανάπτυξη των στάσεων απέναντι στο Χριστιανισμό επαληθεύτηκε σε έρευνα που διεξήχθη στη Βόρεια Ιρλανδία, ανάμεσα σε 1.177 μαθητές δημοτικού καθολικών και προτεσταντικών σχολείων (Francis & Greer, 1993). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η αναγνώριση και ο ορισμός μιας προσωπικής θρησκευτικής εμπειρίας σχετίζονται με τη δημιουργία θετικών στάσεων απέναντι στο Χριστιανισμό.

Επιπλέον, σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 10.153 παιδιών και εφήβων ηλικίας 8-14 ετών και διαφορετικών χριστιανικών ομολογιών στο Ηνωμένο Βασίλειο (Francis & Craig, 2006), τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι στάσεις των μαθητών απέναντι στην εκκλησία είναι ανάλογες της προσωπικής θρησκευτικότητας, της πίστης, των πρακτικών, και των εμπειριών τους. Ως εκ τούτου, η θετική στάση απέναντι στην εκκλησία συνεπάγεται σε μεγάλο ποσοστό ανεπτυγμένη θρησκευτικότητα. Επίσης, η έρευνα έδειξε ότι οι στάσεις δεν επηρεάζονται μόνο από ατομικούς αλλά και από ευρύτερους παράγοντες, όπως η θρησκευτική συμπεριφορά στο οικογενειακό (συμπροσευχή στο σπίτι, συζητήσεις περί Θεού) και φιλικό (κοινός εκκλησιασμός) περιβάλλον.

Σημαντικά αποτελέσματα προέκυψαν επίσης από έρευνα που διεξήχθη σε δείγμα 369 μαθητών (13-15 ετών) διαφορετικής θρησκείας και εθνικότητας στο Λονδίνο (Thanissaro, 2012). Από αυτά φάνηκε ότι η θετική στάση των μαθητών προς τη ΘΕ οφείλεται κυρίως στο θρησκευτικό τους πλαίσιο εντός της οικογένειας και της κοινότητας της οποίας είναι μέλη. Επιπλέον, οι μαθητές με ανεπτυγμένη θρησκευτικότητα φαίνονται πιο δεκτικοί στο να αξιοποιήσουν τη θρησκευτική γνώση που παρέχει το ΜτΘ. Αντίστοιχα, οι μαθητές που δεν ακολουθούν κάποια θρησκεία ή δεν θρησκεύουν εκφράζουν αρνητική στάση απέναντι στη ΘΕ και τη χρησιμότητά της.

Τέλος, το 2017 δημοσιεύτηκαν πέντε πρόσφατες έρευνες του Francis και των συνεργατών του στο Ηνωμένο Βασίλειο, σχετικές με την επίδραση της θρησκευτικότητας στη διαμόρφωση στάσεων απέναντι στη θρησκευτική ετερότητα, στο πλαίσιο του σχολείου (Arweck, 2017). Τα αποτελέσματά τους έδειξαν μεταξύ άλλων ότι: α) η επιλογή των μαθητών να παρακολουθούν το ΜτΘ, τους βοηθά να κατανοήσουν καλύτερα το θρησκευτικό φαινόμενο και να σέβονται τη θρησκευτική ετερότητα, αλλά δεν σχετίζεται με τη θρησκευτικότητά τους (Francis, Penny, & McKenna, 2017)· β) οι μαθητές θρησκευτικών σχολείων πιστεύουν ότι το σχολείο διαμορφώνει τις απόψεις τους για τις διαφορετικές θρησκείες καλύτερα, σε σύγκριση με τους μαθητές σχολείων γενικής παιδείας (Francis, Penny, & Barnes, 2017)· γ) οι καθολικοί μαθητές που προέρχονται από οικογένειες που θρησκεύουν, θεωρούν τη θρησκεία ως διαμορφωτικό παράγοντα στη ζωή τους και υποστηρίζουν τη διδασκαλία άλλων θρησκειών στη ΘΕ, σε σύγκριση με καθολικούς μαθητές που προέρχονται από οικογένειες που δεν θρησκεύουν συχνά ή από εκκοσμικευμένες οικογένειες (Francis, Penny, & Neil, 2017)· δ) τα σχολεία

θρησκευτικού χαρακτήρα δεν διαφέρουν από τα σχολεία γενικής παιδείας στον τρόπο με τον οποίο προετοιμάζουν τους μαθητές για συνύπαρξη σε θρησκευτικά και εθνικά πολυπολιτισμικές κοινωνίες (Francis, Penny, & ap Siôn, 2017). ε) οι μαθητές που ανήκουν συνειδητά σε κάποια θρησκεία, πιστεύουν ότι η θρησκεία αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ζωής και των αποφάσεών τους τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, ενώ είναι πιο ανεκτικοί στη θρησκευτική ετερότητα σε σύγκριση με μαθητές που δεν ανήκουν σε κάποια θρησκεία (Francis & Penny, 2017).

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι τόσο το θεωρητικό υπόβαθρο όσο και η πρακτική εφαρμογή της κλίμακας του Francis επαληθεύουν την αξία των μετρήσεων στο πλαίσιο της ΘΕ, μέσω ενός επιστημονικά σχεδιασμένου ερευνητικού εργαλείου. Επιπλέον, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιστημονική ενασχόληση του Francis αφενός με τη ΘΕ και αφετέρου με τις κλίμακες μέτρησης, σε συνδυασμό με τη μετάφραση της κλίμακας του στα ελληνικά, καθιστούν την κλίμακα μέτρησης του Francis ένα αξιόπιστο ερευνητικό εργαλείο, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο της ελληνικής ΘΕ. Σε αυτό συμβάλλουν, επίσης, τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στην ελληνική ΘΕ και σε αυτή του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως η υποχρεωτικότητά της και ο μη ομολογιακός χαρακτήρας της. Ωστόσο, οφείλουν να ληφθούν υπόψη ορισμένες διαφορές ανάμεσα στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και τα περιβάλλοντα, στα οποία πραγματοποιήθηκαν οι προαναφερθείσες έρευνες. Για παράδειγμα, οι έρευνες που διεξήχθησαν στη Βόρεια Ιρλανδία, αφορούν σε ΘΕ ομολογιακού χαρακτήρα, η οποία στις εν λόγω περιπτώσεις διδάσκεται σε θρησκευτικά και όχι σε δημόσια σχολεία. Επιπλέον, η ύπαρξη ομολογιακών (θρησκευτικών) και μη ομολογιακών (δημοσίων) σχολείων, επηρεάζει τον σκοπό και τον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται η ΘΕ, άλλοτε ως μάθημα καθαρά θρησκευτικού περιεχομένου και άλλοτε ως μάθημα θρησκευτικής, ηθικής και φιλοσοφικής φύσης (Jackson, 2013, σσ. 120-121). Τέλος, η πληθώρα χριστιανικών ομολογιών και θρησκειών στο βρετανικό πλαίσιο, αποτελεί παράγοντα, ο οποίος απουσιάζει από το σχετικά ομοιογενές θρησκευτικά περιβάλλον της Ελλάδας και ενδέχεται να επηρεάζει διαφορετικά τις στάσεις των μαθητών απέναντι στη θρησκεία. Επιβεβαιώνεται με αυτόν τον τρόπο η σημασία των ιστορικών, κοινωνικών και θρησκευτικών παραγόντων όσον αφορά στη διδασκαλία και την έρευνα στη ΘΕ. Γι' αυτό, πέρα από τη χρήση της κλίμακας του Francis στην ελληνική ΘΕ, κρίνεται εξίσου σημαντική η προσαρμογή της στο εκάστοτε εκπαιδευτικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Εφαρμογές σε ελληνικό και ορθόδοξο πλαίσιο

Στον ελλαδικό χώρο, η πρώτη δημοσιευμένη έρευνα σχετικά με τη μέτρηση της θρησκευτικότητας μέσω της συγκεκριμένης κλίμακας πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '90. Η κλίμακα μέτρησης του Francis μεταφράστηκε και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε ελληνικό και ορθόδοξο πλαίσιο από τους Youtika, Joseph, & Diduca (1999), με σκοπό τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ προσωπικότητας και θρησκευτικότητας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 163 φοιτητές (73) και φοιτήτριες (90) του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, ηλικίας 18 έως 29 ετών. Βασική υπόθεση της έρευνας ήταν ότι η σχέση θρησκευτικότητας και ψυχωτισμού ποικίλει ανάλογα με το θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο, σε αντίθεση με τη θεωρία του Eysenck (Youtika, Joseph, & Diduca, 1999,

σ. 71). Τα αποτελέσματα δεν αναφέρονται άμεσα στο ρόλο που διαδραματίζει το θρησκευτικό πλαίσιο στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας. Ωστόσο, επαληθεύτηκε ότι η σχέση θρησκευτικότητας και ψυχωτισμού είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της κοινωνικής επιθυμητότητας. Η έρευνα των Youtika, Joseph, & Diduca μπορεί να μη συσχετίσει άμεσα τη θρησκευτικότητα με το πλαίσιο των συμμετεχόντων, αποτελεί ωστόσο την πρώτη ερευνητική χρήση μιας ευρέως διαδεδομένης κλίμακας μέτρησης – όπως αυτή του Francis – στον ελληνορθόδοξο χώρο.

Μόλις πρόσφατα, στο πλαίσιο των προπτυχιακών μαθημάτων του Τμήματος Θεολογίας, ο Κουκουνάρας Λιάγκης οργάνωσε (2017-2019) με τους φοιτητές του μαθήματος του Ε' εξαμήνου, έρευνα σε εφήβους (15-18) με θέμα «Θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού και εφήβου και θρησκευτική εκπαίδευση-αγωγή», μεταφράζοντας εκ νέου στην ελληνική γλώσσα την κλίμακα του Francis. Ο ίδιος χρησιμοποίησε την κλίμακα ως εργαλείο μέτρησης της θρησκευτικότητας των μαθητών και της σχέσης αυτής με την αποτελεσματική διδασκαλία της ΘΕ, όταν αυτή ασχολείται με τη διαχείριση των σύγχρονων συνθηκών της παγκοσμιοποίησης, της μετακίνησης πληθυσμών, και της πολυπολιτισμικότητας και στοχεύει: α) στη γνωριμία και τον διάλογο μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, θρησκειών, και πεποιθήσεων β) στην καλλιέργεια της αλληλοκατανόησης και αλληλοσεβασμού, και γ) στην πρόκληση αλλαγών σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο, σε σχέση με την ανάληψη ευθύνης και δράσης για τη βελτίωση της ζωής όλων των ανθρώπων. Τα αποτελέσματα της έρευνας δεν έχουν ακόμη ανακοινωθεί, αλλά αναφέρεται εδώ η μέτρηση αξιοπιστίας της κλίμακας που χρησιμοποιήθηκε ξανά 20 χρόνια μετά από τη μοναδική εφαρμογή της (Youtika, Joseph, & Diduca, 1999), και σύμφωνα με τον συντελεστή αξιοπιστίας alpha-Cronbach παρουσιάζει εξαιρετική αξιοπιστία 0.94.

Συζήτηση - Προτάσεις

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μέσα από τη μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας αναδεικνύεται η αξία των κλιμάκων μέτρησης στη ΘΕ. Η κλίμακα μέτρησης του Francis αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο κοινωνιομετρικού τύπου, το οποίο οφείλει να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο της ελληνικής ΘΕ «θρησκευομετρικά». Η πρόταση αυτή βασίζεται στη θεωρητική παραδοχή, ότι η γνώση του θρησκευτικού πλαισίου κάθε μαθητή είναι απαραίτητη, καθώς ένα μετασχηματιστικό ΜτΘ οφείλει να απευθύνεται σε κάθε μαθητή και μαθήτριά, λαμβάνοντας υπόψη κάθε φορά τις δυνατότητες και τους περιορισμούς του/της (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2010). Η μέτρηση των στάσεων μπορεί να παρέχει μια πλήρη εικόνα αφενός για το επίπεδο θρησκευτικότητας των μαθητών (τη σημασία που το θρησκευτικό φαινόμενο έχει στη ζωή τους) και αφετέρου για το επίπεδο του θρησκευτικού τους γραμματισμού (τι γνωρίζουν ή όχι για τη θρησκεία). Με αυτόν τον τρόπο, καθίσταται δυνατή η μέτρηση του «θρησκευομετρικού» status των μαθητών και ο θεολόγος-εκπαιδευτικός έχει στη διάθεσή του ένα χρήσιμο εργαλείο, ούτως ώστε να προσαρμόζει τη διδασκαλία του μαθήματος ανάλογα με το πλαίσιο και το επίπεδο της τάξης.

Επιπλέον, η διερεύνηση των στάσεων στη ΘΕ μπορεί επίσης να επιφέρει αλλαγές στη δομή του ΜτΘ μακροπρόθεσμα. Παρόλο που ο Francis (1977, σσ. 113-114) τονίζει ότι ο ρόλος των κλιμάκων μέτρησης μπορεί φαινομενικά να περιορίζεται στην

περιγραφική αποτύπωση μιας ήδη υπάρχουσας κατάστασης στο χώρο της ΘΕ, στην ουσία η διερεύνηση των στάσεων δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για επερχόμενες έρευνες, οι οποίες συντελούν σε αλλαγές στα Αναλυτικά Προγράμματα και τον τρόπο διδασκαλίας (Thanissaro, 2012). Η πρόταση αυτή καθίσταται βιώσιμη βάσει της παραπάνω βιβλιογραφικής ανασκόπησης, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εμπειρικών ερευνών. Έτσι, υποστηρίζεται ότι:

Η θρησκευτικότητα και οι στάσεις απέναντι στη θρησκεία, τη ΘΕ, και τα ζητήματα σχετικά με τη θρησκεία διαμορφώνονται κυρίως στο οικογενειακό περιβάλλον, μέσω προσωπικών εμπειριών και βιωμάτων.

Οι στάσεις των μαθητών απέναντι στη ΘΕ φαίνεται ότι είναι ανάλογες της θρησκευτικότητάς τους.

Η ΘΕ δεν φαίνεται να επιδρά στη θρησκευτικότητα των μαθητών, αλλά στην κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου και την αξιοποίηση της θρησκευτικής γνώσης στη ζωή τους.

Τα συμπεράσματα αυτά είναι ιδιαίτερα χρήσιμα, ειδικότερα εάν λάβει κανείς υπόψη του τους σκοπούς της ΘΕ στο ελληνικό σχολείο. Τα νέα ΠΣ στα Θρησκευτικά αναφέρουν μεταξύ άλλων στους γενικούς σκοπούς τους, την *ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας, στην οποία συντελούν η θρησκευτικότητα και η κριτική κατανόησή της είτε κάποιος ακολουθεί μία θρησκεία είτε όχι, αλλά και τη γνώση του πλαισίου, το οποίο γεννά τις θρησκευτικές έννοιες και τις διαμορφώνει* (θρησκευτικός γραμματισμός) (ΥΠ.Π.Ε.Θ., 2017). Τα αποτελέσματα των ερευνών που μελετήθηκαν στο παρόν άρθρο στηρίζουν τη σκοποθεσία των ΠΣ στα Θρησκευτικά, καθώς επιβεβαιώνουν τη σημασία της θρησκευτικότητας των παιδιών και των εφήβων στη ΘΕ, ως στάση και σχέση με τη θρησκεία, καταφατική ή αποφατική. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται η αξία του θρησκευτικού γραμματισμού, εφόσον επιβεβαιώνεται η επιρροή της ΘΕ στην κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου και την αξιοποίηση της θρησκευτικής γνώσης στη ζωή τους. Έτσι, οι μαθητές επωφελούνται ανεξαρτήτως αν ανήκουν σε κάποια θρησκεία, εφόσον σκοπός του σχολείου δεν είναι να τους κάνει καλύτερους πιστούς, αλλά να τους προσφέρει τα κατάλληλα θρησκευτικά «εργαλεία» για να αξιολογούν το πλαίσιο διαμόρφωσης της θρησκείας. Ωστόσο, η προσέγγιση μαθητών που προέρχονται από εκκοσμηκευμένο μη θρησκευτικό περιβάλλον, αποτελεί ακόμα πρόκληση για τη ΘΕ (Thanissaro, 2012). Η διαπίστωση αυτή ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της ελληνικής ΘΕ, όπου η απουσία αλλαγών στο περιεχόμενο του ΜτΘ μέχρι πρότινος οφειλόταν – εν μέρει – στην έλλειψη εμπειρικών ερευνών σχετικά με τις στάσεις των μαθητών (Χατζηγιωάννου, 2005, σσ. 100-101). Γι' αυτό, τονίζεται η ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής εμπειρικών ερευνών στο πλαίσιο της ελληνικής ΘΕ, οι οποίες θα παρέχουν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την επιρροή ή όχι που η θρησκευτική γνώση ενδεχομένως έχει στη θρησκευτικότητα των μαθητών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μία τέτοια έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατή η ανάλυση των αποτελεσμάτων της στο παρόν άρθρο.

Τέλος, κρίνεται απαραίτητη η περαιτέρω διερεύνηση της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης στην ελληνική πραγματικότητα, καθώς τα ερευνητικά αποτελέσματα από δυτικοευρωπαϊκά περιβάλλοντα είναι μεν πολύτιμα, αλλά δεν αρκούν ώστε να

υποστηριχθεί η σημασία πρωτίστως του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη της θρησκευτικότητας, αλλά και η σημασία άλλων πηγών όπως των θρησκευτικών κοινοτήτων, του φιλικού περιβάλλοντος, των ΜΜΕ και οπωσδήποτε του σχολείου. Γενικά, η θρησκευτικότητα των νέων στην Ελλάδα και η ανάπτυξή της είναι ένα πεδίο που αξίζει να μελετηθεί, καθώς έχει χαρακτηριστικά ιδιότυπα (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2005, σσ. 69-78), που διαμορφώνονται από το Ορθόδοξο περιβάλλον και την ελληνική σχολική θρησκευτική αγωγή και ΘΕ, στο πλαίσιο της παγκόσμιας κοινότητας της μετανεωτερικότητας.

Βιβλιογραφία

- American Psychological Association. (2015). *Dictionary of Psychology* (2η εκδ.). (G. VandenBos, Επιμ.) Washington, DC: American Psychological Association.
- Arweck, E. (Επιμ.). (2017). *Young People's Attitudes to Religious Diversity*. London: Routledge.
- Astley, J., Francis, L. J., & Robbins, M. (2012). Assessing attitude towards religion: the Astley–Francis Scale of Attitude towards Theistic faith. *British Journal of Religious Education*, 34(2), 183-193.
- Bergman, M. M. (1998). A Theoretical Note on the Differences between Attitudes, Opinions, and Values. *Swiss Political Science Review*, 4(2), 81-93.
- Cheadle, J. E., & Schwadel, P. (2012). The “friendship dynamics of religion”, or the “religious dynamics of friendship”? *Social Science Research*, 41(5), 1198-1212.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cornwall, M., Albrecht, S. L., Cunningham, P. H., & Pitcher, B. L. (1986). The Dimensions of Religiosity: A Conceptual Model with an Empirical Test. *Review of Religious Research*, 27(3), 226-244.
- Crea, G., Baiocco, R., Ioverno, S., Buzzi, G., & Francis, L. J. (2014). The Psychometric Properties of the Italian Translation of the Francis Scale of Attitude toward Christianity: A Study among Catholic Adolescents. *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 35(1), 118-122.
- Cutting, M., & Walsh, M. (2008). Religiosity Scales: What Are We Measuring in Whom? *Archive for the Psychology of Religion*, 30(1), 137-153.
- Dianni, M., Proios, M., & Kouthouris, C. (2014). Structural Validity of ‘Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire’ in Greek Sample. *Religions*, 5, 157-164.
- Erickson, J. A. (1992). Adolescent Religious Development and Commitment: A Structural Equation Model of the Role of Family, Peer Group, and Educational Influences. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31(2), 131-152.
- Eysenck, H. J. (1975). The Structure of Social Attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 14(4), 323-331.
- Eysenck, H. J., & Eysenck, M. W. (1985). *Personality and Individual Differences: A Natural Science Approach*. New York, NY: Plenum Press.
- Fradelos, E. C., Kourakos, M., Zyga, S., Tzavella, F., Tsaras, K., Christodoulou, E., . . . Papathanasiou, I. V. (2018). Measuring Religiosity in Nursing: Reliability, Validity and Psychometric Properties of the Greek Translation of the Centrality of Religiosity Scale-15. *American Journal of Nursing Science*, 7(3-1), 25-32.

- Francis, L. J. (1977). Readiness for research in religion. *Learning for Living*, 16(3), 109-114.
- Francis, L. J. (1978a). Attitude and Longitude: A Study in Measurement. *Character Potential*, 8(3), 119-130.
- Francis, L. J. (1978b). Measurement Reapplied: Research into the Child's Attitude Towards Religion. *British Journal of Religious Education*, 1(2), 45-51.
- Francis, L. J. (1979a). School Influence and Pupil Attitude towards Religion. *British Journal of Educational Psychology*, 49(2), 107-123.
- Francis, L. J. (1979b). The Child's Attitude Towards Religion: A Review of Research. *Educational Research*, 21(2), 103-108.
- Francis, L. J. (1990). The Religious Significance of Denominational Identity among Eleven Year Old Children in England. *Journal of Christian Education*, 33(1), 23-28.
- Francis, L. J., & Brown, L. B. (1991). The Influence of Home, Church and School on Prayer among Sixteen-Year-Old Adolescents in England. *Review of Religious Research*, 33(2), 112-122.
- Francis, L. J., & Craig, C. L. (2006). Tweenagers in the church: an empirical perspective on attitude development. *Journal of Beliefs & Values*, 27(1), 95-109.
- Francis, L. J., & Greer, J. E. (1992). Measuring Christian Moral Values among Catholic and Protestant Adolescents in Northern Ireland. *Journal of Moral Education*, 21(1), 59-65.
- Francis, L. J., & Greer, J. E. (1993). The Contribution of Religious Experience To Christian Development. *British Journal of Religious Education*, 15(3), 38-43.
- Francis, L. J., & Katz, Y. J. (2007). Measuring attitude toward Judaism: The internal consistency reliability of the Katz–Francis scale of attitude toward Judaism. *Mental Health, Religion and Culture*, 10, 309-324.
- Francis, L. J., & Penny, G. (2013). Pupil Voice in Anglican Secondary Schools. Στο H. J. Worsley (Επιμ.), *Anglican Church School Education. Moving beyond the first two hundred years* (σσ. 131-149). London: Bloomsbury.
- Francis, L. J., & Penny, G. (2017). The personal and social significance of diverse religious affiliation in multi-faith London. Στο E. Arweck (Επιμ.), *Young People's Attitudes to Religious Diversity* (σσ. 222-241). London: Routledge.
- Francis, L. J., & Stubbs, M. T. (1987). Measuring attitudes towards Christianity: from childhood into adulthood. *Personality and Individual Differences*, 8(5), 741-743.
- Francis, L. J., Ispas, D., Robbins, M., Ilie, A., & Iliescu, D. (2009). The Romanian Translation of the Francis Scale of Attitude Toward Christianity: Internal Consistency Reliability, Re-test Reliability and Construct Validity Among Undergraduate Students Within a Greek Orthodox Culture. *Pastoral Psychology*, 58(1), 49-54.
- Francis, L. J., Penny, G., & ap Siôn, T. (2017). Schools with a religious character and community cohesion in Wales. Στο E. Arweck (Επιμ.), *Young People's Attitudes to Religious Diversity* (σσ. 204-221). London: Routledge.
- Francis, L. J., Penny, G., & Barnes, P. (2017). Testing the 'worlds apart' thesis: Catholic and Protestant schools in Northern Ireland. Στο E. Arweck (Επιμ.), *Young People's Attitudes to Religious Diversity* (σσ. 170-185). London: Routledge.
- Francis, L. J., Penny, G., & McKenna, U. (2017). Does RE work and contribute to the common good in England? Στο E. Arweck (Επιμ.), *Young People's Attitudes to Religious Diversity* (σσ. 153-169). London: Routledge.

- Francis, L. J., Penny, G., & Neil, P. (2017). Growing up Catholic in Scotland: Not one Catholic community but three. Στο E. Arweck (Επιμ.), *Young People's Attitudes to Religious Diversity* (σσ. 186-203). London: Routledge.
- Francis, L. J., Robbins, M., ap Siôn, T., Lewis, C. A., & Barnes, L. P. (2007). Psychological Health and Attitude Toward Christianity Among Protestant and Catholic Sixth-Form Pupils in Northern Ireland. *Pastoral Psychology*, 56(2), 157-164.
- Francis, L. J., Santosh, R., Robbins, M., & Vij, S. (2008). Assessing attitude toward Hinduism: The Santosh–Francis scale. *Mental Health, Religion and Culture*, 11, 609-621.
- Freud, S. (1907/1961). Obsessive actions and religious practices. Στο J. Strachey (Επιμ.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (J. Strachey, Μεταφρ., Τόμ. 9, σσ. 116-127). London: Hogarth Press.
- Giddens, A. (2009). *Sociology* (6η εκδ.). Cambridge: Polity Press.
- Holdcroft, B. (2006). What is Religiosity? *Catholic Education: A Journal of Inquiry and Practice*, 10(1), 89-103.
- Jackson, R. (2013). Religious Education in England: The Story to 2013. *Pedagogiek*, 33(2), 119-135.
- Landor, A., Simons, L. G., Simons, R. L., Brody, G. H., & Gibbons, F. X. (2011). The Role of Religiosity in the Relationship Between Parents, Peers, and Adolescent Risky Sexual Behavior. *Journal of Youth and Adolescence*, 40(3), 296-309.
- Lewis, C. A. (1994). Religiosity and Obsessionality: The Relationship Between Freud's "Religious Practices". *The Journal of Psychology*, 128(2), 189-196.
- Maranell, G. M. (1974). *Responses to Religion: Studies in the Social Psychology of Religious Belief*. Lawrence, KS: The University Press of Kansas.
- Myers, S. M. (1996). An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61(5), 858-866.
- Proios, M. (2015). Structure Validity of Religious Schema Scale in Greek. *Journal of Social Studies*, 2(1), 343-353.
- Proios, M., Dianni, M., Samara, E., & Syropoulos, D. (2017). Religiosity: Development of religious cognitive schemas. *International Journal of Research Studies in Psychology*, 6(2), 73-83.
- Sahin, A., & Francis, L. J. (2002). Assessing attitude toward Islam among Muslim adolescents: The psychometric properties of the Sahin–Francis scale. *Muslim Education Quarterly*, 19(4), 35-47.
- Smith, C., & Denton, M. L. (2005). *Soul Searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*. New York, NY: Oxford University Press.
- Smith, C., Faris, R., Denton, M. L., & Regnerus, M. (2003). Mapping American Adolescent Subjective Religiosity and Attitudes of Alienation toward Religion: A Research Report. *Sociology of Religion*, 64(1), 111-133.
- Thanissaro, P. N. (2012). Measuring attitude towards RE: factoring pupil experience and home faith background into assessment. *British Journal of Religious Education*, 34(2), 195-212.
- Youtika, A., Joseph, S., & Diduca, D. (1999). Personality and religiosity in a Greek Christian Orthodox sample. *Mental Health, Religion & Culture*, 2(1), 71-74.
- Αυγουστίδης, Α. (1999). *Ποιμένας και Θεραπευτής: Ζητήματα ψυχολογίας και ποιμαντικής πρακτικής*. Αθήνα: Ακρίτας.

- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. (2005). *Τελική έκθεση του έργου: Η Νέα Γενιά στην Ελλάδα Σήμερα*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Γιανναράς, Χ. (1986). *Αλφαβητάρι της πίστης* (5η εκδ.). Αθήνα: Δόμος.
- Θερμός, Β. (2006). *Εκκλησία και Νέοι χωρίς Αερόσακο*. Αθήνα: Μαΐστρος.
- Καραμούζης, Π. (2013). Ερμηνεύοντας μοντέλα θρησκευτικότητας. Προς μία κατανόηση της θρησκείας. Στο Γ. Κόκκινος, & Μ. Μασκοφόγλου-Χιονίδου (Επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης. Από την ασθενή ταξινόμηση της Παιδαγωγικής στη διεπιστημονικότητα και στον επιστημονικό υβριδισμό* (σσ. 81-98). Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2015). *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2010). *Εκπαιδευτικοί εν δράσει: νέα πολυτροπική διδακτική*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2011). Οι νέοι φωνάζουν. Εμείς τους ακούμε. Στο Μ. Κουκουνάρας-Λιάγκης (Επιμ.), *Τάξη + Αταξία. Οι νέοι φωνάζουν* (σσ. 326-382). Αθήνα: Ακρίτας.
- Μαρκαντωνάκης, Γ. (2013). *Ερωτηματολόγια θρησκευτικότητας: Επιλογή, στάθμιση και εφαρμογή*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μπέγζος, Μ. Π. (2011). *Ψυχολογώντας τη θρησκεία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ναζάρ, Ν. Π. (2018). *Κλίμακες μέτρησης της πίστης, της θρησκευτικότητας, και των στάσεων προς τη θρησκεία*. Αθήνα: Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.
- Περσελής, Ε. Π. (2003). *Κατήχηση και Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Αγωγής*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Περσελής, Ε. Π. (2004). *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή. Η θεωρία των σταδίων ανάπτυξης της πίστης του James W. Fowler*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- ΥΠ.Π.Ε.Θ. (2017). *Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Λυκείου*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.
- Χατζηιωάννου, Ε. (2005). *Οι στάσεις των μαθητών προς το μάθημα των θρησκευτικών: εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ).

Ο **Ναζίρ Παύλος Ναζάρ** είναι πτυχιούχος θεολόγος και υποψήφιος μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης (Master of Arts) στις Επιστήμες της Αγωγής και τη Θρησκευτική Εκπαίδευση (Τμήμα Θεολογίας, ΕΚΠΑ). Πραγματοποίησε θεολογικές σπουδές στο Τμήμα Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Bachelor of Arts, 2015) και διαθρησκειακές σπουδές στο Hartford Seminary των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ως μέλος του International Peacemaking Program, απ' όπου απέκτησε τίτλο σπουδών στον διαθρησκειακό διάλογο (Graduate Certificate in Interfaith Dialogue, 2018). Είναι υπότροφος του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη από το 2015, ενώ υπήρξε υπότροφος του Hartford Seminary (Hartford, CT, USA) για το ακαδημαϊκό έτος 2017-18. Επιπλέον, είναι κάτοχος άδειας διδασκαλίας σε κρατικά και μη κρατικά σχολεία της Αγγλίας (Qualified Teacher Status, Government of the United Kingdom, Department of Education, 2017).